

УДК 159.922.7:364.632-053.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.21>

ВІДЧУЖЕННЯ ДИТИНОЮ ОДНОГО З БАТЬКІВ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Катерина Радзівіл

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20300,
e-mail: rkr83@ukr.net*

У статті презентовано міжнародний досвід вивчення явища відчуження дитиною одного з батьків в умовах конфліктного розлучення. Аналіз світового наукового дискурсу дозволив окреслити переважальні погляди в трактуванні семантичного континууму поняття «відчуження одного з батьків дитиною» як психологічного феномену. Установлено, що вперше явище відчуження дитиною одного з батьків як проблему описав американський дитячий психіатр та судовий експерт Р. Гарднер. Праці вченого дали поштовх подальшим науковим дослідженням у цьому напрямі.

У статті на основі науково-теоретичного аналізу джерел виявлено і розкрито чинники та умови розвитку психопатологічної поведінки дитини під час розлучення. Коротко висвітлено сутність п'ятифакторної моделі діагностики поведінки дитини та типів поведінки відчужувального (аліснатора) батька / матері. Окреслено класифікацію рівнів глибини ураження проблемою взаємин дитини з батьками. Установлено та описано психотравмувальний вплив відчуження на цільового (відчуженого) батька / матір, що за силою горювання прирівнюється до фізичної втрати дитини, а подеколи й глибокого переживання горя.

Автор розглядає питання порушення адаптації, глибини травматизації психіки дитини та, як наслідок, можливих психопатологій у дорослому житті. Витоком цих явищ є розривання прихильності дитини з одним із батьків у результаті відчуження та розщеплення Еґо-структури психіки, яка перебуває на етапі формування. Описано наслідки психологічного розщеплення як передумови розвитку дисоціативного розладу особистості, що є межовою формою організації психіки людини, яка мала досвід відчуження власного батька / матері. Установлено та висвітлено в публікації, що проблему відчуження одного з батьків дитиною визнано та уналежнено до психопатологічної поведінки науковою спільнотою психологів та психіатрів.

У статті наголошено на перспективності подальших наукових пошуків у цьому напрямі. Указано на недостатню поінформованість українського суспільства щодо явища відчуження одного з батьків дитиною під час розлучення як психологічної проблеми.

Ключові слова: відчуження, аліснатор, цільовий(-а) батько / матір, розщеплення, прихильність, конфлікт лояльності.

Постановка проблеми. Науково-теоретичний аналіз стану дослідженості проблеми відчуження одного з батьків дитиною в умовах конфліктного розлучення вказує на прогресивний поступ розробок іноземних колег у цьому напрямі. Її розв'язання активно здійснюється як у психологічній, так і в юридичній площині. Натомість в Україні розвідки на тему відчуження одного з батьків є поодинокими, більша частина з них мають науково-популярний характер. Окреслена проблема залишається «білою плямою» в колі соціальних працівників та психологів. Її ігнорування психологами, соціальними працівниками, юристами та суддями, які розглядають цивільно-правові справи в цьому питанні,

призводить до подальшого психотравмального впливу на дітей, які проживають в умовах розлучення батьків.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування явища відчуження одного з батьків дитиною під час розлучення як психологічної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розлучення подружжя – важкий період для всієї сім'ї, який, безумовно, впливає на психоемоційний стан дітей. Нині вивчення психоемоційного стану дітей під час розлучення батьків набуває особливої значущості, оскільки під час судового процесу вирішується питання про порядок спілкування батьків із дитиною та її місце проживання. Указані рішення ухвалюються на підставі визначення цього стану.

Дослідження з цієї тематики, що проводилися в кінці ХХ століття, мали два вектори спрямування. Учені поділялися на тих, хто стверджував, що розлучення – це короткочасний стрес, який не має довготривалих наслідків [4], та тих, хто вважав, що воно є значним психотравмальним чинником, наслідки якого дають про себе знати протягом усього життя [8].

Розвідки Ю.Ф. Антропова та Ю.С. Шевченка вказують на те, що діти, які пережили розлучення батьків, частіше виявляють межову симптоматику [10]. Крім того, діти розлучених батьків частіше мають проблеми з адаптацією. Поведінка таких дітей характеризується зниженням соціальної компетентності, труднощами в спілкуванні з однолітками та авторитетними особами, низькою самооцінкою та слабкою здатністю до співпраці [1].

Лонгітюдне дослідження Дж. Валлерштейн дозволило встановити, що через 5 років після розлучення батьків у 37% дітей спостерігалися ознаки клінічної депресії, у 30% – психологічний розвиток зафіксовано на тому віковому проміжку, в якому сталося розлучення. Повторний зріз, проведений через 25 років, дозволив констатувати, що всі діти переживали почуття втрати, змарнованого дитинства, агресію, смуток, потребу в тому, щоб про них дбали, тривожність, репресивність, виявляли схильність до зловживання алкоголем [9]. Однак дослідження, проведене пізніше Дж. Келлі, суттєвих відмінностей між дітьми з повних та розлучених сімей не виявило [7].

З огляду на розбіжності в наукових поглядах з окресленої проблеми, можемо припустити, що і перша, і друга групи дослідників мають переконливі підстави для отриманих висновків.

У з'ясуванні цього питання, на наш погляд, варто відштовхуватися від чинників, які впливають на успішність адаптації дитини до події розлучення. Логічним було б таке твердження: чим швидша адаптація та сприятливіша емоційна сімейна ситуація, тим менший психотравмальний вплив вона здійснює на дитину.

Російський дослідник Ф.С. Сафуанов визначає чинники, від яких залежить якість та швидкість психологічної адаптації дитини до розлучення.

Якість батьківства в ситуації до розлучення. Цей фактор указує на кількість часу, яку батьки приділяли дитині до розлучення, ступінь залучення у її соціально-навчальну діяльність, уважність до її потреб. Після розлучення страждають взаємини дитини з обома батьками, зокрема з матерями, які опікують, що особливо виражено для групи дітей дошкільного віку [12, с. 47]. Таким чином, якщо рівень уваги був високим, то в разі зменшення позитивної взаємодії діти можуть вважати, що матір / батько, що опікує приділяє їм менше уваги, проводить менше часу разом, надає менше емоційної підтримки.

Психічний та психологічний стан батька / матері, з якими проживає дитина після розлучення. Якість дитячо-батьківських відносин до та під час розлучення є найважливішими передумовами адаптації дитини до психотравмальної зміни сімейної ситуації. Спільне проживання після розлучення з депресивним і тривожним батьком / матір'ю, що

має особистісний розлад, є для дитини фактором ризику, пов'язаним з емоційними порушеннями, соціальною та академічною неуспішністю [12, с. 48].

Спілкування з одним із батьків, який проживає окремо. Аналіз досліджень із цієї тематики розкрив неоднозначність отриманих даних, які варіюються залежно від якості взаємин дитини з батьком, що проживав окремо до розлучення. Якщо прихильність у дитини з батьком / матір'ю, який проживає окремо, надійна, то стосунки й надалі залишаються приятними. Якщо емоційний зв'язок між ним / нею і дитиною був слабким, то якість спілкування може значно погіршитися. Згідно з припущеннями низки науковців батьки, які після розлучення борються в судовому порядку за право проводити з дитиною більше часу, роблять це тому, що в період шлюбу вони були прихильні до своєї дитини [12, с. 49].

Конфлікт між батьками. Високий рівень конфліктності, характерний для батьківської взаємодії як у період шлюбу, так і в ситуації розлучення, негативно впливає на психологічний стан дитини. Наслідком цього впливу є знижена здатність до психологічної адаптації дітей. Конфліктні відносини між батьками є для дитини найбільшим стресогенним фактором, а батьки, залучені до конфлікту, є найгіршими моделями ідентифікації для дітей [12, с. 50].

Втягнення дітей у конфліктні стосунки між батьками. Ф.С. Сафуанов зазначає, що розлучені батьки свідомо чи неусвідомлено можуть шукати в дітях психологічну підтримку чи «союзників», залучаючи їх у конфліктні відносини. Перебування в конфлікті вибору (конфлікті лояльності) однаково негативно позначається на психіці дитини. На порушення адаптації дитини в ситуації розлучення безпосередньо впливає виразність інтрапсихічного конфлікту, що спонукає її до переходу на бік одного з батьків. Автор зазначає: «...коли батько / мати просить дитину передати якість повідомлення, вороже за своїм змістом, іншому з батьків, розпитує її про іншого з батьків, порівнює обидві домівки, запитує дитину, кого вона більше любить, то він / вона ставить дитину в позицію, за якої та не може відкрито висловлювати свою прихильність до іншого з батьків і почуватися так, ніби перебуває між двома ворожими таборами» [12, с. 47].

Одним із найнесприятливіших чинників, на нашу думку, який перешкоджає адаптації дитини до обставин розлучення, є наявність у батька / матері, що опікує, психопатології. Розлад одного з батьків призводить до втягнення дітей у конфліктні стосунки між ним та іншим із батьків. Така дисфункційна взаємодія батьків із дитиною, за численними спостереженнями Р. Гарднера та В. Бернета, має найбільший психотравмувальний вплив на дитину. Науковою спільнотою стан дитини, спричинений деструктивними формами взаємодії з одним із батьків, уналежнено до психіатричних відхилень, що став частиною трьох нових діагнозів у DSM-V (Діагностико-статистичний посібник із психічних розладів у США) та МКХ-11 (Міжнародна класифікація хвороб).

Уперше на феномен відчуження дитиною одного з батьків у процесі конфліктного розлучення звернув увагу дитячий психіатр та судовий експерт Р. Гарднер. У процесі судової практики він помічав значну кількість дітей, які відштовхують одного з батьків, не бажають підтримувати з ним стосунки та вкрай негативно висловлюються на адресу останнього. Р. Гарднер класифікував це явище як синдром та дав йому назву «синдром відчуження одного з батьків» (Parental Alienation Syndrome, PAS) [6]. Цей розлад, на його думку, є результатом комбінації виховання дитини відчужувальним батьком / матір'ю та власного внеску дитини в наклеп на відчуженого батька / матір.

Відчуження одного з батьків (далі – ВБ) дослідник В. Бернет визначав як «...психічний стан, за якого дитина (найчастіше дитина, батьки якої роз'їжджаються або розлучаються в умовах значного конфлікту) має міцний союз з одним із батьків (якому віддається перевага, аліенатору) і відхиляє стосунки з іншим (відчуженим (цільовим) батьком /

матір'ю) без вагомих підстав». Учений кваліфікував ВБ як психологічне насилля над дитиною [2]. За силою психотравмувального впливу, на думку В. Бернета, ВБ тотожне несподіваній передчасній смерті батька / матері. Для відчуженого батька / матері це схоже на смерть його дитини.

Автор пропонує п'ятифакторну модель ідентифікації або діагностики ВБ:

Фактор 1. Опір або повна відмова дитини від контакту, уникання стосунків з одним із батьків.

Фактор 2. Наявність попереднього позитивного досвіду відносин між дитиною і цільовим батьком / матір'ю.

Фактор 3. Відсутність насилля, невиконання батьківських обов'язків або суттєво неякісного виконання батьківських обов'язків із боку цільового батька / матері.

Фактор 4. Застосування аліенатором чисельних моделей поведінки, що сприяють відчуженню.

Фактор 5. Демонстрація дитиною більшості з восьми поведінкових моделей відчуження, описаних автором [2].

Спираючись на останні дослідження в цій галузі, Дж. Тінка описує рівні глибини батьківського відчуження. Визначення глибини ВБ зумовлюється поведінкою дитини, а не аліенатора. У клінічній практиці є три рівні глибини ВБ:

– легкий ступінь: дитина скаржиться, що вона проводить час із цільовим батьком / матір'ю, але нормально взаємодіє з ним;

– середній ступінь: дитина скаржиться на цільового батька / матір і перебуває в опозиції до нього/неї (зокрема, в період спільно проведеного часу);

– тяжкий ступінь: дитина відмовляється від спілкування з цільовим батьком / матір'ю і намагається втекти [3].

Окреслена неприязна поведінка пояснюється тим, що аліенатор постійно психологічно тисне на дитину, маніпулює нею та викривляє реальність стосовно цільового батька / матері. Це явище науковою спільнотою названо «промивання мізків». Таке тривале збереження ворожої ситуації в сім'ї призводить до посттравматичних стресових розладів, які породжують у дитини дисоціативний феномен (психологічне розщеплення) [3]. На думку Р. Гарднера та низки його послідовників, психологічне розщеплення є психопатологічним симптомом. Діти, які не пройшли психологічну реабілітацію наслідків ВБ, у дорослому житті з високою ймовірністю наділені ризиком виникнення межової симптоматики.

О. Кернберг пояснює розщеплення як психологічний захист, що є передумовою для подальшої дисоціації в дорослому віці: «Витіснення та інші захисти порівняно високого рівня, як-от реактивне утворення, ізоляція, знищення, інтелектуалізація та раціоналізація, оберігають Его від інтрапсихічного конфлікту через витіснення потягу та всіх пов'язаних із ним дій і уявлень від свідомого Его. Розщеплення та інші подібні захисти оберігають Его від конфліктів у вигляді дисоціації, тобто активного поділу всіх переживань, які суперечать одне одному, що стосуються себе чи інших. Коли переважають примітивні захисні механізми, тоді різні стани його активізуються послідовно, один за одним. Якщо ці суперечливі стани Его не перетинаються між собою, то й тривога, пов'язана з ними, не виявляється або перебуває під контролем» [11, с. 28–29]. Психоаналітик наголошує, що розщеплення виявляється у двох крайнощах суджень клієнта, як-от поділ усіх зовнішніх об'єктів на «абсолютно хороших» або на «абсолютно поганих». Такий поділ можна помітити у судженнях дитини, коли вона вкрай негативно відгукується про цільового (відчуженого) батька та абсолютно позитивно про аліенатора.

На думку Я. Фішер, психологічне розщеплення – оригінальна та адаптивна стратегія виживання, яка має високу ціну [5]. Під впливом відчужувальної поведінки аліенатора

структура психіки дитини поділяється на «Я» (свідому частину), яка підтримується і приймається алієнатором, і частину «не-Я», яка є неусвідомлюваною й несе в собі всю витіснену прихильність дитини до цільового батька та є справжньою сутністю дитячої самоті. «Не-Я» дитина несвідомо відчуває як негативну частину себе, як і цільового батька / матері з життя. Таким чином, досягається порушення ідентичності та цілісності психіки, що призводить до відчуття пустоти, самотності, почуття провини та депресії.

Прийняття дитиною позиції алієнатора пояснюється тим, що створений ним психологічний тиск викликає високий рівень тривоги. Ідучи на умови алієнатора, дитина отримує відчуття безпеки лише за умови відмови від цільового батька / матері, до якого теж має прихильність. Отже, дитина стає повним відображенням психологічного світу алієнатора та сприяє цілковитому злиттю з ним, що виявляється як співзалежні стосунки. Таке злиття дає відчуття захищеності та безпеки, однак дитина відмовляється від власної автентичності, від «справжнього Я», що може спричинити подальші психопатологічні наслідки.

Висновок. Вочевидь, питання психоемоційного стану дітей, активно залучених у розлучення батьків, набуває більшої гостроти, зважаючи на можливі наслідки відчуження. Проблема ВБ була тривалий час недослідженою та подеколи ігнорувалася науковою спільнотою. Нині, зважаючи на її актуальність, вона стає предметом ґрунтовних досліджень. Актуальність проблеми зумовлена високим рівнем розлучень сімей, у яких є діти, по всьому світу, зокрема і в Україні. Крім того, зважаючи на її малодослідженість та недостатнє наукове висвітлення, зокрема у вітчизняних наукових колах, вона є перспективним напрямом досліджень. Проблема потребує актуалізації просвітницької роботи серед психологів, соціальних працівників та юристів для запобігання психологічного насилля над дітьми.

Список використаної літератури

1. Amato P.R., Keith B. Parental divorce and adult well being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*. 1991. Vol. 53. № 1. P. 43–58.
2. Bernet W. Parental Alienation and Misinformation Proliferation. *Family Court Review*. 58. 2020. P. 293–307.
3. Bernet W., Tinka J. Scientific basis of Parental Alienation, “Psychology and Pathopsychology of Child”, 52, 2018, p. 173–182.
4. Emery R.E., Forehand R. Parental divorce and children’s well-being: A focus on resilience. Risk and resilience in children. London: Cambridge University Press, 1994. P. 64–99.
5. Fisher J. *Healing the Fragmented Selves of Trauma Survivors*. New York: Routledge. 2017. 292 p.
6. Gardner R.A. *The parental alienation syndrome* (2nd ed.). Creskill, NJ : Creative Therapeutics, 1998. 448 p.
7. Hertherington E.M., Kelly J.B. *For better or for worse*. N.Y. : W.W. Norton Company, Inc., 2002. 307 p.
8. Wallerstein J.S. Children of divorce: Report of a ten-year follow-up of early latency age children. *American J. of Orthopsychiatry*. 1987. Vol. 57. P. 199–211.
9. Wallerstein J. S., Lewis J. M., Blakeslee S. *The unexpected legacy of divorce*. N.Y. : Hyperion, 2000. 347 p.
10. Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С. Лечение детей с психосоматическими расстройствами. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 560 с.
11. Кернберг О.Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии. Москва : Независимая фирма «Класс», 2000. 464 с.
12. Сафуанов Ф.С. Психолого-психиатрическая экспертиза по судебным спорам между родителями о воспитании и месте жительства ребенка. Москва : Генезис, 2016. 194 с.

**PARENTAL ALIENATION AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON:
SCIENTIFIC-AND-THEORETICAL SUBSTANTIATION****Kateryna Radzivil***Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
2, Sadova str., Uman, Cherkasy region, Ukraine, 20300
e-mail: rkp83@ukr.net*

Review of the international experience of studying the phenomenon of parental alienation in the context of conflict divorce was done in the article. The analysis of the world scientific discourse allowed outlining the leading views in the interpretation of the semantic continuum of the concept of “parental alienation” as a psychological phenomenon. It was established that the American child psychiatrist and forensic expert R. Gardner described the phenomenon of parental alienation as a problem for the first time. The works of the scientist gave impetus to further scientific researches in this direction.

The factors and conditions of development of psychopathological behavior of a child during divorce based on the scientific-and-theoretical analysis of sources were identified and revealed in the article. The essence of the five-factor model of diagnosing the child’s behavior and the behavior types of the alienating parent was briefly described. The classification of levels of the problem depth of the child’s relationship with parents was outlined. The psycho-traumatic effect of alienation on the target parent was identified and described, which was equal to the physical loss of a child by the intensity of grief, and sometimes deeper experience of grief.

The author considered the issue of adaptation disorder, the depth of trauma to the child’s psyche and, as a consequence, possible psychopathologies in adult life. The source of these phenomena was the rupture of the child’s affection to one of the parents as a result of alienation and sejunction of the Ego-structure of the psyche, which was in the process of formation. The consequences of psychological sejunction as a prerequisite for the development of dissociative personality disorder, which was a borderline form of organization of the human psyche, who had experience of alienation of his own parent were described. It was established and highlighted in the publication that the problem of parental alienation was recognized and attributed to psychopathological behavior by the scientific community of psychologists and psychiatrists.

The article emphasized the prospects of further scientific research in this direction. The lack of awareness of the Ukrainian society about the phenomenon of parental alienation during divorce as a psychological problem was pointed out.

Key words: alienation, alienator, target parent, sejunction, affection.